

УДК 821.134.2 – 96.09

Пронкевич О.В., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили, м. Миколаїв, Україна

Пронкевич Олександр Вікторович, канд. філол. наук, доц., декан факультету іноземної філології Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили

Українська рецепція ідей Х. Ортеги-і-Гассета

Автор статті розглядає рецепцію ідей відомого іспанського мислителя Хосе Ортеги-і-Гассета трьома провідними українськими інтелектуалами ХХ ст. – Д.Донцовим, В.Винниченком і Б.Веріго. Інтерес українських авторів до доробку мадридського філософа пояснюється тим, що він, так само, як і діячі української культури, багато часу присвятив осмисленню проблеми кризи еліт як однієї з причин занепаду цивілізації й національного життя. Підходи до інтерпретації ідей Ортеги, запропоновані українськими інтелектуалами, відображають різні проекти української національної ідентичності.

The objective of the paper is to compare different approaches towards interpreting the ideas of the famous Spanish thinker Jose Ortega y Gasset by three outstanding Ukrainian intellectuals of the 20th century D.Dontsov, V.Vynnychenko and B.Verigo. The interest of the Ukrainian culture in the works of the Madrid philosopher is caused by the ideological affinities between Jose Ortega y Gasset and his Ukrainian contemporaries: all of them pointed to the crises of the elites as one of the main reasons of the decline of civilization and Spanish nation. On the other hand, “the Ukrainian readings” of Ortega reflect a wide

Хосе Ортега-і-Гассет є одним з найбільш знаних і цитованих в Україні іспанських мислителів першої половини ХХ ст. Про це свідчить хоча б історія перекладів його творів. Є книга його вибраного, нещодавно було перекладено “Місію університету”, існують веб-сайти українською мовою, присвячені Ортезі. Така популярність автора “Повстання мас” пояснюється тим, що деякі основні теми його філософії збігаються з тими проблемами, якими переймаються теоретики українського націоналізму, культурологи, політологи, а також українські письменники. Насамперед ідеться про кризу еліт, у якій Ортега бачив одну з основних причин занепаду сучасної цивілізації загалом й іспанської нації зокрема.

Одним із перших до ідей Ортеги звернувся Д.Донцов. Рецепція ідей іспанського філософа цим ідеологом українського націоналізму становить окрему історію. Гортання сторінок обох “Вістників”, інших праць Д.Донцова залишає по собі враження, що для нього Ортега був одним із постійних супутників. Знайомство з текстами Ортеги дало Д.Донцову змогу надати глобального обґрунтування своїй моделі

української національної ідентичності, його теорії “інтегрального націоналізму”. Найбільшу увагу Д.Донцова з усього колосального доробку Ортеги привертають дві праці “Тема нашого часу” і “Повстання мас”. Читав він їх у німецькому перекладі, але читав уважно. У найбільш концентрованому вигляді зв’язок думки Д.Донцова з ідеями Ортеги представлений у статті “Philosophia militans” [6], яка становить пізніший передрук статті “Згода в сімействі”, вміщеної в кн. VII-VIII за 1936 р. [3]. На наш погляд, дана публікація – це своєрідне узагальнення ортегіанської теми у Донцова і “вістниківців”.

Головна проблема статті – обстоювання ідеї “войовничої філософії” (filosofia beligerante), навколо якої повинна згуртуватися нова каста людей, творців нації, які, базуючись “на душі нашої давнини”, на елітаристських традиціях українського козацтва, підуть на свідомий розрив із духом компромісу, що вбиває життєву силу визвольного руху і заважає нації відродитися. У “Philosophia militans” Д.Донцов, зокрема, згадує такі положення філософії Ортеги: 1) Ідея типології епох за принципом

рецепції традиції та пов'язаний із нею принцип поділу духовного життя на покоління як механізм зміни епох. Ортега вирізняє два типи епох: епохи, коли наступне покоління наслідує й еволюційно розвиває цінності батьків, і епохи, коли сини радикально відкидають цінності батьків, стають “батьковбивцями”. На думку Ортеги, для того, щоб виконати своє історичне покликання – бути на рівні часу, “сини” повинні структуруватися як “покоління” – як добровільне, неформалізоване угруповання, міцно об'єднане розумінням власної історичної ролі [11: 145-147]. 2) Ідея “життєвого розуму” і класифікація явищ і цінностей за принципом більшої/меншої інтенсивності життєвої сили. Чим більше життєвої енергії, тим вища вартість тварини, індивіда, держави, нації: “З етичної й юридичної точки зору Наполеон, може, і бандит ... але хоч би як там було, самоочевидно, що він надав людській силі найвищих пульсацій, що він був, за висловом Ніцше, “луком найбільшого напняття”” [11: 191]. 3) Розуміння сучасності (“нашого часу”) як епохи переваги життя над культурою. Завдання сучасного покоління, за Ортегою, полягає в сприянні утвердженню цієї ідеї. Він закликає прислуховуватись до голосу життя, “бути вірним нашому організму, широко відкрити очі, подивитися навколо і прийняти виклик, який кидає нам доля: тему нашого часу” [11: 203]. Із цього випливає принцип “philosophia militans”, який за своєю сутністю наближається до “філософствування молотом” Ф.Ніцше і передбачає агресивну переоцінку цінностей і не менш агресивні тактики впровадження нового. 4) Розуміння нації-Держави як “волі щось робити разом”, а також ідеалу, сконструйованого провідною верствою і втіленого у свідомості мас [12: 258].

Посилання на ці ідеї іспанського філософа буквально розпоршені в статтях Д.Донцова. Так, у статті, присвяченій смерті М.Хвильового, Д.Донцов знаходить суголосні моменти в автора “Повстання мас” і творця “Вальдшнепів”. Останній, на думку Донцова, наближався до задуму реставрувати аристократичну “козацьку країну”, де творять історію представники еліти Ортеги – “люди рідких чеснот” [4: 604]. У статті “Агонія більшовізму” Д.Донцов цитує уривок з “Теми нашого часу”, в якому йдеться про визначення духу сучасної доби “нових ідей, війовничих, повсталих активних поколінь” [2: 677] і доводить, що ліберально-демократичні й марксистські варіанти українського націоналізму – це ігнорування духу часу, який потребує не компромісу, а розмежування. “Бідний іспанець! – пише Д.Донцов, маючи на увазі Ортегу. – Він дивувався ..., якби попав до нашої блаженної країни, де викреслюючи цілу

історію – побивають соціологічні факти – Еклізіастом, і до того ще не добре прочитаним” [2: 677]. Дух доби, на думку Д.Донцова, потребує створення касти нових людей, просякнутих війовничістю. “Тільки цей новий тип людини, який вже народжується, і зможе поставити чоло грядучим подіям в царстві Постишевих і Радеків на Україні, лиш він не злякається ставити проблеми в цілій зріст, ані спробувати розв'язати їх” [2: 692]. Інструментом реалізації дієвої справжньої національної політики повинна стати політична організація, побудована за принципом релігійного ордену (“Партія чи Орден?”) [5]. Тільки вона адекватна духу часу, оскільки ми живемо не в еволюційну епоху, а в епоху зламу. Структура ордену – найефективніший шлях культивування “сектярського духу”, догматизму, камінної душі”, які можуть протистояти хаосові й загальній “життєвій дезорієнтації” (термін Ортеги-і-Гассета).

Хотілось би відзначити, що прочитання філософії Ортеги, запропоноване Д.Донцовим, іде паралельним курсом з ідеологами Фаланги. У промовах і статтях Х.Антоніо Прімо де Рівера можна помітити відгомін Ортегіанської фразеології: “Батьківщина в її тотальній єдності, в якій усі індивіди і класи зливаються заради високої мети ... Батьківщина – це трансцендентний синтез, мета якого полягає в ньому самому” [10: 260]. Розвиваючи ідею Ортеги про національну долю, яка виражається в проекті національного життя, спрямованому в майбутнє, Х. Антоніо Прімо де Рівера говорив про “Батьківщину” як про “найвище втілення великого колективного прагнення щось робити” [10: 260]. Відомі слова Х.Антоніо Прімо де Рівери, який, зокрема, проголосив: “Покоління (мається на увазі фалангістське покоління – *О.П.*), яке усвідомило необхідність присвятити себе проблемі Іспанії, для якого Ортега-і-Гассет був маяком, ще раз поклато на себе місію ... випрямити (to vertebrate) Іспанію” [10: 259].

Аналогічну місію “випрямити Україну” намагався взяти на себе Д.Донцов. Для цього він та інші “вісниківці” використовували ідеї Ортеги у відповідному дусі, інтерпретуючи їх так, що врешті-решт вони істотно відхиляються від первинних інтенцій мадридського філософа. Д.Донцов воліє не бачити суперечливості й неоднозначності Ортеги, адже його текстами зачитувалися не тільки ідеологи Фаланги, а й республіканські інтелектуали. Проте годі й казати, що ідеї Ортеги-ліберала замовчувалися Д.Донцовим та його однодумцями, тоді як ідеї Ортеги-“націоналіста”, елітариста й провісника диктатури висувалися на перший план.

Крім того, варто пам'ятати, що Х.Ортега-і-

Гассет, хоч і присвятив багато часу “проблемі Іспанії”, ніколи не був “націоналістом”, тобто прихильником певної партії чи руху, які ставили за мету політичними методами утвердити націю-державу. У своїх роздумах Ортега врешті-решт виходить за межі нації, яка напередодні, і особливо після Другої світової війни починає сприйматися ним як гальмо в розвитку Європи і людства. Д. Донцов був саме “націоналістом”, який намагався будувати жорстко структурований, тоталітарний тип нації-держави. Він готовий був, не перебираючи засобами, нав’язувати розроблений ним націоналістично-державницький проект згори вниз. У цьому плані показовим є замовчування Донцовим другої складової концепції Ортеги, яку український інтелектуал зневажав і демонізував не менше, ніж демократію. Ми маємо на увазі лібералізм Ортеги, який був для нього явищем позитивним. На це звернув увагу ще Ю.Шерех у відомій статті “Донцов ховає Донцова”. Сутність Шерехової критики рецепції Ортеги Донцовим зводиться до такої тези: Д.Донцов оприлюднює антимаєсовізм і антидемократизм Ортеги, але замовчує його лібералізм. З приводу останнього Ортега в тому самому “Повстанні мас”, зокрема, писав: “Лібералізм – це слід пригадати сьогодні – є найвищою великодушністю: це право, що більшість визнає меншості, отже, це найшляхетніший клич, який пролунав на цій планеті. Він проголошує рішення співжити з ворогом; що більше, із слабким ворогом. Було неймовірно, що людський рід досягне чогось такого гарного, такого парадоксального, такого елегантного, такого акробатичного, такого протиприродного. Тому не дивно, що нині здається, що те саме людство вирішило його позбутися. Це занадто тяжка й складна дисципліна, щоб прищепитися на землі” [9: 25]. Уявити таку апологетику лібералізму, таку проповідь терпимості до ворога, особливо до слабого ворога, у бойовій публіцистиці Донцова навряд чи можливо.

Розбіжності в інтерпретації категорії людини маси в Ортеги та Донцова приховують радикальну різницю в загальному спрямуванні їхньої думки. Ортега, будучи інтелектуалом, філософом, філологом, обстоював принцип індивідуальної свободи, вільного мислення. Повстання мас сприймалося ним як загроза культурі, як припинення вільного обміну думок, як зниження духовної якості життя. На нашу думку, Ортега переймався останніми трьома чинниками набагато більше, ніж розробками конкретних політичних доктрин, яким також віддав певну данину. У тих випадках, коли він займався розробкою конкретних патріотичних програм, як, наприклад, у відомому есе “Стара і

нова політика”, Ортега вів мову про якісно інший тип мобілізації як учасників елітних груп, так і мас. Висунений ним принцип покоління лише зовні нагадує “традиційну касту”. Зокрема, у “Безхребетній Іспанії”, служіння батьківщині передбачає добровільну, не примусову, співпрацю вільних у своєму виборі інтелектуалів, які об’єднуються, не будучи нікому нічим зобов’язаними, заради створення продуктивного проекту Іспанії. Головними зняряддями його боротьби чи, як писав Вісенте Качо В’ю, складовими “інтелектуальної імперії Ортеги”, були не політичні, а суто культурні методи поширення науки, знання, вільне слово: університетська кафедра, дискусія, видавнича справа, журналістика й створення елітних освітянсько-культурних середовищ, як, наприклад, студентська резиденція в Мадриді.

Принцип покоління як добровільного об’єднання інтелектуалів знає переосмислення в Донцова. Покоління в українського політика, на відміну від Ортеги, перетворюється на справжню касту, яка будується за зразком середньовічного ордену (ще раз згадаємо відоме есе “Партія чи Орден?”). До орденів вступають добровільно, але всередині них панує принцип абсолютного підкорення нижчих вищим. З точки зору Ортеги, такий принцип стосунків всередині покоління навряд чи був можливий, оскільки всі його учасники є рівними серед рівних, а їхній моральний авторитет визначає історія, а не партійна структура. Донцов був політично заангажованим інтелектуалом, для нього культурні категорії та духовні цінності, насамперед свободи людини, були чистими абстракціями, похідними від конкретного політичного завдання, яке він ставив перед собою – відвоювання незалежності України в боротьбі проти всіх.

Цю якість Ортеги-ліберала, яку органічно не сприймав Донцов, розкриває в своєму дослідженні Галина Сиваченко, порівнюючи погляди мадридського філософа на проблему людини в сучасному суспільстві з думками Володимира Винниченка [8]. Довівши схожість ролі й становища обох мислителів у своїх національних культурах (статус емігрантів, а точніше експатріантів; любов до рідної культури, але неприйняття “апологетичного замилювання старовиною”; прагнення вийти за межі власної нації, аби врешті-решт побудувати її; асистемність їхньої філософії тощо), Г.Сиваченко стверджує, що найбільше ідеї Винниченка й Ортеги суголосні в тому самому захисті вільної індивідуальної людини, знищенню якої загрожує “повстання мас” і усунення якої впливало з принципу середньовічного ордену, обстоюваного Донцовим. І Винниченко, і Ортега попереджали

про дві взаємно пов'язані між собою загрози, повстання мас і тоталітаризм, як у капіталістичному, так і в соціалістичному варіантах, як у фашистській, так і в більшовистській формах, і рішуче відкидали і те, й інше. “Ортега-і-Гассет і Винниченко показують “радикальну самотність” людини, тотальне відчуження як у сучасному буржуазному світі, так і в соціалістичному. Більше того, вони наголошують, що винною всьому – соціальні стосунки, ворожі людини, людському, особистості. Втім, якщо іспанський мислитель вбачає можливість подолання відчуження не в докорінному перетворенні сучасного суспільства, а в поверненні до середньовічної соціальної ієрархії, то український пропонує власний оригінальний вихід для людини та суспільства – гармонійного узгодження на всіх рівнях фізичного, психічного, політичного, соціального існування” [8: 203].

В цілому погоджуючись із висновками Г.Сиваченко, ми хотіли б прокоментувати другу частину наведеної цитати. На наш погляд, систематичне вживання Ортегою середньовічної риторики, його заклики повернутися до духу цехів (*gremios*), відновити аристократію зовсім не означають, що він “вбачає можливість подолання відчуження ... в поверненні до середньовічної соціальної ієрархії”. Категоріальний апарат Ортеги вирізняється метафорикою, тлумачення якої, за Х.Маріасом, призводить до неправильного, буквального розуміння Ортеги. Мадридський філософ прагнув відновлення духовної аристократії, максимально відкритої до потреб життя і до солідарності з усіма здоровими силами іспанського суспільства, не зважаючи на класову приналежність, і через це – відродження іспанського суспільства. Його принцип духовного аристократизму є своєрідним конкордизмом і викликом середньовічній закритості з чіткою ієрархією так званих “природних місць”, визначених Богом, які не підлягають змінам. До відновлення середньовічної соціальної ієрархії радше веде доктрина Донцова, яка чітко фіксує гору й низ, провідників і тих, кому належить виконувати волю лідерів.

Цікаву рецепцію ідей Ортеги ми знаходимо на сторінках часопису “Орлик” (1947 р.) [1] у рецензії на книгу Ортега-і-Гассета “Повстання мас”, підписаній ім'ям Борис Веріго. Рецензія називається “Маси, техніка й лібералізм”, і оскільки вона надрукована в малодоступному виданні, ми вважаємо за доцільне представити цей документ інтелектуально-літературного українського життя докладніше. Публікація рецензії була спричинена виходом у світ

німецького перекладу “Повстання мас”. Виходячи з нашого попереднього викладу, стає цілком зрозуміло, чому Борис Веріго вирішив відгукнутися на німецький переклад твору Ортеги, адже суперечки навколо ідей іспанського філософа серед українських інтелектуалів точилися протягом попереднього десятиліття й не припинялися в емігрантському середовищі, оскільки всі учасники цієї дискусії (Д.Донцов, Ю.Шерех, В.Винниченко) опинилися за кордоном. Вони продовжували активний пошук формул української національної ідентичності, і Ортега залишався для них важливим стимулом. З біографії мислителя нам відомо, що він користувався популярністю в Німеччині після II Світової війни, виступав там. Тому німецька рецепція Ортеги певним чином накладалася на українську, радикалізуючи проблематику.

Борис Веріго починає з того, що оголошує книгу Ортеги морально застарілою на час виходу її перекладу (1947), тобто такою, яка описує духовну ситуацію попередньої доби (періоду між двома світовими війнами), а не тієї, в якій живе рецензент (після закінчення Другої світової війни): “Можливо, що переважний, а може навіть і виключний інтерес книги полягає для нас сьогодні не в уявній і удаваній актуальності твору, як це, очевидно, здавалось видавцям німецького перекладу книги Ортеги, а в її ретроспективності. Сьогодні ми маємо змогу перечитати книгу, яка належить зовсім іншому часу” [1: 33]. На думку рецензента, 1929 рік, коли Ортега створив “Повстання мас”, був переломним, межею зміни епох. Попередня епоха, своєрідність якої визначалась утриманням “світової рівноваги” сил, що забезпечувалась великими імперіями й перетворювалась час від часу через війни, змінюється новою епохою, коли “починається перетворення світу, перерозташування сил, світова мобілізація сил. На порядок денний висувається проблема організації мас для боротьби за долю світу” [1: 33]. На думку рецензента, Ортега відчув цю зміну, але не зміг досягнути її повністю. Тема твору залишається актуальною, але сама книга сприймається як застаріла: “Вона дратує, дратує, як і кожен анахронізм. Це Гамлет, що змагається з привидами” [1: 33].

Що ж робить цю книгу іспанського філософа анахронізмом? Розглянемо аргументи Бориса Веріго докладніше. Темою книги є проблема маси, а точніше, організації маси в Європі, і те, яким чином вона була витворена цивілізацією XIX століття. Переказуючи ідеї Ортеги, Борис Веріго акцентує зв'язок між появою маси й розвитком європейської техніки, яка була продуктом європейської науки. Саме піднесення

технічного забезпечення західної цивілізації спричинило “витворення маси як певного суспільного явища, властивого 19 століттю” [1: 33]. На думку Бориса Веріго, існує істотна різниця в тому, як функціонує й організовується наукове знання в XIX і XX ст. Тобто, XIX ст. визначає “партикулярне, плюралістичне мислення, приватність думки, тенденції розчленовувати явища, вивчати кожне з них ізольовано в його відокремленій даності” [1: 33]. Натомість XX ст. вимагає вивчати явища синтетично, у їх взаємозв'язках. І Ортега це відчуває, оскільки поєднує в один смисловий ланцюг “капіталізм, науку, техніку, демократію, зростання кількості людності” [1: 33]. Але саме тут, на думку рецензента, Ортега виявляє себе як недовершений мислитель нової доби. Через приналежність до культури XIX ст., яка його породила, він не опанував до кінця вміння мислити синтетично. І тому Ортега був переходовим явищем, у стилі мислення якого поєднувались риси попередньої та наступної доби. Ортега відчуває потребу бачити світ цілісно, але ще не навчився це робити, і тому продовжує “партикулювати зв'язки”. Саме в цьому й вбачає анахронізм книги Ортеги автор рецензії.

Борис Веріго розкриває обмеженість стилю мислення Ортеги, зокрема його схильність “мислити зв'язками”: “Оперуючи цілостями, творячи синтетичні форми, філософ надає зв'язкам партикулярного сенсу” [1: 33]. Це спричиняє “безсистемність та епізодичність системи”, “алогічність логіки” філософа. Яскравим прикладом такого недосконалого оперування процедурами мислення узагальнення/розчленування є тлумачення Ортегою “клясової природи суспільної влади”. Ортега стверджує, що влада належить буржуазії, але серед буржуазії вирізняється певна елітна група, яка найближче стоїть до влади, “шляхетство сучасності”, – так звані освічені. До них Ортега зараховує інженера, лікаря, фінансиста, учителя. З погляду Бориса Веріго, партикуляризм мислення Ортеги полягає в тому, що він відокремлює й абсолютизує одні чинники, розглядаючи їх без зв'язку з іншими. Так, він об'єднує в одну групу чотири названі категорії представників буржуазії лише на тій підставі, що вони є освіченими, але ігнорує ту обставину, що вони відіграють різні ролі щодо влади в суспільстві, оскільки одні (інженер, лікар, учитель) є тими, кого наймають, а інші (фінансист) є тими, хто наймає. І “правильне мислення”, з точки зору Бориса Веріго, передбачало б одночасне врахування й узгодження цих двох, а також і багатьох інших чинників у їх цілісності.

Другий приклад такого штучного

відокремлення зв'язків – тлумачення Ортегою науковця як прообразу масової людини й модерного варвара. Цей висновок іспанського філософа базується на перебільшенні значення спеціалізації в наукових дослідженнях, з одного боку, та на ототожненні науковців і науки як такої, з іншого. За Ортегою, спеціалізація науковців, насамперед у галузі експериментальних наук, якраз і призводить до появи людини маси. З погляду Бориса Веріго, Ортега не бачить, що спеціалізація характерна не тільки для експериментальних наук, а й для гуманітарних, більше того – не тільки для науки, а й для виробництва і процесу праці загалом. Тобто знову він пропонує розглядати феномен людини маси як продукт дії багатьох взаємопов'язаних чинників.

Якби Ортега мислив у синтетичний спосіб, він міг би позбутися рис “фейлетоної манери” та уникнути глибинних протиріч, які вирізняють його книгу і на які звертає увагу український рецензент: “Хозе Ортега ліберал. Його книга написана в оборону ліберальної демократії, вона скерована проти мас і влади мас. Але філософ з одчайдушною наївністю зігнував той факт, що ліберальна демократія, маса й масова людина – це все явища одного й того самого порядку, якнайщільніше між собою пов'язані... Його лібералізм наскрізь антиліберальний. Лібералізм сноба” [1: 34].

Дана рецензія, жанр якої краще було б визначити як філософське есе, суттєво відрізняється від того, що писалося і зараз пишеться з приводу Ортеги в українській філософській і літературознавчій критиці. На відміну від Д.Донцова, який звертався до Ортеги як типовий середньовічний схоласт, що підтверджує власні висновки посиланням на авторитет, Борис Веріго вступає з мадридським мислителем у вільний діалог на рівних, намагаючись побачити Ортегу в його внутрішній проблемності. Це дає українському інтелектуалу змогу схопити одну з основних суперечностей думок Ортеги, а саме демонізацію ним людини маси, яку він розумів виключно як загрозу культурі, й рішуче відривав її від лібералізму. Насправді треба погодитись із Борисом Веріго, який стверджує, що лібералізм, демократія і людина маси утворюють єдине ціле, адже лібералізм, демократія, як і певна модель національної ідентичності, переважають у суспільствах тільки тоді, коли вони стають надбанням маси.

Наведені приклади різних типів рецепції ідей Х.Ортеги-і-Гассета в українському культурному просторі першої половини XX ст. є індикатором, який показує, яким чином структувалася українська думка стосовно визначення формул національної ідентичності. Вона коливається від

Література

1. Веріго Б. Маси, техніка й лібералізм (з приводу книги Хозе Ортеги і Гассет "Повстання мас") // Орлик, березень 1948, Ч. 3. – С. 33-34.
2. Донцов Д. Агонія більшовізму // Вістник, Кн. IX, 1933. – С. 670-701.
3. Донцов Д. Згода в сімействі // Вістник, Кн. VII-VIII, 1936. – С. 587-606
4. Донцов Д. Микола Хвильовий // Вістник, Кн. VII-VIII, 1933. – С. 596-612.
5. Донцов Д. Партія чи Орден? // Вістник, Кн. II, 1933. – С. 116-134
6. Донцов Д. *Philosophia militans* // Донцов Д. Клич доби. – Лондон: Видання Союзу українців у Великій Британії, 1968. – С. 37-58.
7. О.В. Що таке нація? // Вістник, Кн. V, 1937. – С. 350-361.
8. Сиваченко Г.М. Пророк не своєї вітчизни. Експатріанський "мета роман" Володимира Винниченка: текст і контекст. – Київ: "Альтернативи", 2003. – 279 с.
9. Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. – 346 с.
10. Gray, R. *The Imperative of Modernity. An Intellectual Biography of José Ortega y Gasset.* – Berkley, Los Angeles, London: University of California Press, 1989. – 560 p.
11. Ortega y Gasset J. *El tema de nuestro tiempo* // Ortega y Gasset J. *Obras completas. T. III.* – Madrid: Revista de Occidente, 1950.
12. Ortega y Gasset J. *La rebelión de las masas* // Ortega y Gasset J. *Obras completas. T. IV.* – Madrid: Revista de Occidente, 1951.